

Konrad Lorenz

TAKOZVANO ZLO

Prirodoslovni korijeni agresivnosti

ALGORITAM

Zagreb 2004.
prvo izdanje

Konrad Lorenz
Takozvano zlo

Naslov izvornika
Das sogenannte Böse

Copyright © 1983 Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG,
München

First published by Verlag Dr. Borotha Schoeler, Vienna, 1963

Prevela s njemačkog
Sandra Markota Sever

Urednica
Irena Miličić

Glavni urednik
Neven Antičević

Fotografija na naslovnici
Morana Zubak

Lektura
Jasenka Lesnik-Gašpić

Sadržaj

Predgovor	7
1. Prolog u moru	11
2. Nastavak u laboratoriju	19
3. Čemu služi zlo?	28
4. Spontanost agresije	50
5. Navika, obred i čarolija	56
6. Veliki parlament instinkata	79
7. Načini ponašanja analogni moralu	97
8. Anonimna gomila	121
9. Društveno uređenje bez ljubavi	129
10. Štakori	135
11. Spona	142
12. Propovijed smjernosti	180
13. Ecce Homo	192
14. Zavjet optimizmu	212
15. Popis životinja	224

Predgovor

Prijatelj koji je na sebe preuzeo prijateljsku dužnost kritički pročitati rukopis ove knjige, napisao mi je, kad je napredovao već do polovice: "Ovo je već drugo poglavlje koje čitam s žarkim zanimanjem te napredujući osjećam nesigurnosti. Zašto? Zato što baš ne vidim vezu s cjelinom. Moraš mi to olakšati." Ova je kritika sigurno opravdana, a ovaj bi predgovor čitatelju unaprijed trebao objasniti u kojem smjeru sve ovo vodi, te u kakvom su odnosu cilj i pojedina poglavlja.

U knjizi se radi o agresivnosti, to jest o borbenom nagonu životinja i ljudi koji je usmjeren na pripadnike vlastite vrste. Odluka da je napišem nastala je slučajnim stjecajem dviju okolnosti. Bio sam u Sjedinjenim Državama, prvo, da bih pred psihijatrima, psihoanalitičarima i psiholozima održao predavanja o usporedivosti znanosti o ponašanju (koju zovemo i biheviorizam) i fiziologije ponašanja, te, drugo, da bih na koraljnim grebenima Floride provjerio pretpostavku o borbenom ponašanju nekih vrsta riba i njihove obojenosti u funkciji održavanja vrste, do koje sam došao na temelju promatranja akvarija. Na klinikama sam po prvi put razgovarao s psihoanalitičarima koji Freudovo učenje nisu smatrali neoborivim dogmama već, kako i priliči svakoj znanosti, radnim hipotezama. Takvim promatranjem postalo mi je razumljivo podosta od onoga što je dotad svojom smjelošću izazivalo moje protivljenje. Rasprave o Freudovoj teoriji nagona pokazale su neočekivanu suglasnost između rezultata psihoanalize i psihologije ponašanja, što je značajno upravo zbog različitih postavljenih pitanja, metoda i prije svega indukcijske baze obaju disciplina.

Nepremostive razlike u mišljenjima očekivao sam u pogledu pojma nagona za smrti, koji po jednoj Freudovoj teoriji stoji kao razarajući princip u polarnoj oprečnosti prema svim instinktima za odr-

žanjem na životu. Ova za biologiju strana pretpostavka u očima je biheviorista ne samo bespotrebna već i pogrešna.

Agresija, čije se iskazivanje često izjednačuje s nagonom za smrću, instinkt je kao i svaki drugi, te je u prirodnim uvjetima jednako važan za preživljavanje kao i za održanje vrste. Kod ljudi koji su vlastitim djelovanjem prebrzo promijenili svoje životne uvjete, nagon za agresijom često djeluje pogubno, no jednako tako, iako manje dramatično to čine i drugi instinkti. Kad sam taj stav o nagonu prema smrti zastupao pred svojim prijateljima psihoanalitičarima, našao sam se neočekivano u situaciji čovjeka koji se bori protiv vjetrenjača. Na temelju mnogih mjesta u Freudovim spisima dokazivali su mi koliko je on sam malo vjerovao u svoje dualističke pretpostavke, što mu je kao dobrom monistu¹ i istraživaču prirode koji razmišlja mehanički, načelno moralo biti strano i mrsko.

Kad sam uskoro nakon toga u toplom moru proučavao koraljne ribe koje žive slobodno i kod kojih je očigledno dostignuće agresije koje održava vrstu, poželio sam napisati ovu knjigu. Znanost o proučavanju ponašanja u svakom slučaju zna toliko o razvoju prirode agresije da postaju moguće izjave o uzrocima nekih njezinih pogrešnih funkcija kod čovjeka. Razumijevanje uzroka nekih bolesti još ne znači pronalazak djelotvorne terapije, ali je jedan od preduvjeta za to.

Osjećam da će taj moj zadatak postaviti prevelike zahtjeve pred moje spisateljsko umijeće. Gotovo je nemoguće riječima prikazati strukturu djelovanja jednog sustava u kojem je svaki dio u odnosu izmjeničnog uzročnog utjecaja s nekim drugim dijelom. Kad želimo objasniti benzinski motor, ne znamo odakle početi jer primatelj informacije princip ručice na motoru može razumjeti tek kad je razumio princip rada klipnjače, klipa, ventila, itd., itd. Dijelovi sustavne cjeline mogu se razumjeti ili u cjelini ili nikako. Što je neki sustav kompliciranije grade, to veća, podjednako za istraživanje i učenje, postaje poteškoća koju treba savladati, a nažalost, sustav djelovanja nagonskih i kulturno stečenih načina ponašanja koji čine društveni život čovjeka zasigurno su najsloženiji sustav koji poznajemo na Zemlji. Da bih neke uzročne povezanosti učinio razumljivima, a vjerujem

¹ Monizam = filozofsko učenje koje za temelj svih pojava u svijetu priznaje samo jedno načelo ili materiju ili duh.

da ih mogu slijediti kroz metež uzajamnih djelovanja, moram, htio to ili ne, poći od samog početka.

Srećom, svaka je činjenica tijekom promatranja sama za sebe zanimljiva. Područne borbe koraljnih riba, nagoni slični moralu, te sudržavanja društvenih životinja, bračni i društveni život posve lišen ljubavi u gakova, krvoločne masovne borbe štakora lualica i mnogi drugi čudni načini ponašanja životinja, čitatelja će, nadam se, tako dugo prikovati uz knjigu dok ne zamijeti kako su dubinski povezani.

Želio bih ga onamo povesti istim putem kojim sam i sam prošao, i to iz principijelnih razloga. Induktivna prirodna znanost uvijek počinje bezuvjetnim promatranjem pojedinačnih slučajeva te od toga prelazi do apstraktne zakonitosti kojoj sve podliježe. Većina udžbenika zbog kratkoće, te lakšeg razumijevanja, započinje obrnutim smjerom i pretpostavlja "opći dio" onom "posebnom dijelu". Prikaz pritom dobiva na preglednosti, no gubi na uvjerljivosti. Lako je i bezbolno prvo razviti teoriju, a zatim je potkrijepiti primjerima, jer se priroda može oblikovati tako da se i za vrlo zamršene hipoteze uz marljivo traženje mogu pronaći prividno uvjerljivi primjeri. Moja bi knjiga uistinu bila vjerodostojna, kad bi čitatelj na temelju činjenica koje mu podastirem došao do istih zaključaka kao i ja. Budući da ne mogu zahtijevati nešto tako teško, unaprijed ću ovdje ukratko prikazati sadržaj poglavlja.

U prva dva poglavlja započinjem prikazom jednostavnih promatranja tipičnih oblika agresivnog ponašanja, u trećem ću poglavlju prijeći na raspravljanje o snazi održanja vrste, u četvrtom ću govoriti o fiziologiji instinktivnog pokreta općenito, te agresivnog nagona posebice, da bih razjasnio spontanost njegova nezadrživa izbijanja koje se ritmično ponavlja. U petom ću poglavlju razjasniti proces ritualizacije i osamostaljivanja novostvorenih instinktivnih pokretačkih snaga koju je stvorila, u mjeri u kojoj je to potrebno za kasnije razumijevanje njihovih djelovanja koji koče agresiju. Istoj svrsi služi šesto poglavlje, koje će pokušati dati pregled sustava djelovanja. U sedmom će se poglavlju na konkretnim primjerima pokazati koje je mehanizme promjena vrste "izumila" da bi usmjerila agresiju u neškodljive tijekove, kakvu ulogu u toj zadaći ima ritual te koliko je to novonastalo ponašanje slično onome kojim kod čovjeka upravlja moral koji je za to odgovoran. S tim su poglavljima stvoreni preduvjeti da bi se shvatilo funkcioniranje četiriju vrlo različitih tipova društvenih ure-

đenja. Prvi tip je anonimni čopor, slobodan od svake agresije, kojem nedostaje osobno poznavanje i povezanost pojedinaca. Drugi je obiteljski i društveni život gakova i drugih ptica koje nesu jaja u kolonijama, utemeljen na mjesnom ustroju teritorija koji treba braniti. Treći je čudnovata velika porodica štakora čiji se članovi ne prepoznaju po osobnom mirisu, već po mirisu klana i koji se društveno jedni prema drugima uzorno ponašaju, no koji se protiv svakog pripadnika vrste koji pripada drugom klanu bore s ogorčenom i pristranom mržnjom. Četvrta vrsta društvenog uređenja je konačno ona u kojoj veze osobne ljubavi i prijateljstva sprječavaju članove društva da se međusobno bore i nanose si štetu. Ova vrsta društva koja je u mnogim točkama analogno izgrađena onom ljudskom, bit će točno prikazana na primjeru sive guske.

Nakon onoga što sam rekao u ovih jedanaest poglavlja mislim da sam razjasnio uzroke nekih pogrešnih funkcija ljudske agresije. Dvanaesto poglavlje "Propovijed o smjernosti" trebala bi stvoriti daljnje preduvjete za odstranjivanje određenih unutarnjih otpora, koji mnoge ljude sprječavaju da sebe vide kao dio svemira te da si priznaju da i njihovo vlastito ponašanje podliježe zakonima prirode. Ti otpori leže prvenstveno u negativnom vrednovanju uzročnosti (kauzaliteta), koje, čini se, proturječi činjenici slobodne volje, te drugo, u duhovnoj oholosti čovjeka. Trinaesto poglavlje ima zadaću objektivno prikazati trenutnu situaciju čovječanstva, kako bi je, primjerice, vidio neki biolog s Marsa. U četrnaestom ću poglavlju pokušati predložiti moguće protumjere za one pogrešne funkcije agresije čije uzroke mislim da poznajem.

1.

Prolog u moru

*U dalekom moru moraš započeti!
Tu se na sitno kreće
I veseli, i one najmanje progutati;
Malo, pomalo se raste i raste
Te pretvara u nešto više.*

Goethe

Moj se davni san o letenju ostvario: bez težine lebdim u nevidljivom mediju i lako klizim preko osunčanih poljana. Pritom se ne krećem na način uobičajen za čovjeka, kako on filistarski zamišlja da dolikuje njegovu dostojanstvu, trbuhom naprijed i glavom prema gore, već prastarim držanjem kralješnjaka, leđima okrenutima prema nebu te glavom prema naprijed. Želim li gledati prema naprijed, tada me neudobno pregibanje zatiljka podsjeća da sam ustvari stanovnik nekog drugog svijeta. No, ja to uopće ne želim, ili tek sasvim rijetko, štoviše, moj je pogled, kako to i priliči zemaljskom istraživaču, najčešće usmjeren prema dolje, na stvari ispod mene.

“Ali, ovdje dolje je užasno, i neka čovjek ne iskušava bogove i neka nikad, nikad ne poželi pogledati ono, što su blagonaklono pokrili mračkom i sivilom.” No, ukoliko to *ne* učine, ukoliko u potpunosti dopuste prijateljskim zrakama južnog sunca koje boje svog spektra daruje životinjama i biljkama, neka čovjek pokuša – a to savjetujem svakome – bezuvjetno prodirati prema naprijed, pa makar i samo jednom u životu, prije no što postane prestar za to. Potrebni su mu samo maska za ronjenje, disalica, te, ako to želi izvesti na otmjen način, par gumenih peraja na nogama i, ako ga povoljan vjetar ne nosi dalje prema jugu, novac za put do Sredozemlja ili Jadrana.

Elegantno i nehajno mašem perajama i klizim preko bajkovitih kraljika. To nije kraljilik koraljnog grebena s divlje raspuknutim, živim

brdima i dolinama, već manje herojski, ali nipošto manje živ krajo-lik, neposredno na obali jednog od onih mnogobrojnih malih otoka iz koraljnog vapna, takozvanih *keys*, koji se u dugom nizu nastavlja-ju na južni kraj poluotoka Floride. Posvuda po dnu koje se sastoji iz starih koraljnih oblutaka posijane su čudnovate polukugle mozgoli-kih koralja, više pojedinačno bogato razgranatih koralja u obliku je-lenjih rogova, lelujavi grmovi grmastih koralja ili gorgonije najrazli-čitijih vrsta, a između, što se ne može naći na pravim koraljnim grebenima dalje vani na pučini, izmjenična vegetacija smeđe, crvene i zlatnoboje morske trave. U velikim razmacima neljepih ali pravil-nih oblika koji se doimaju poput ljudskog djela, debele poput muš-karca i visoke kao stolovi, stoje glavate spužve. Nigdje nije moguće vidjeti slobodne površine beživotnog kamenja. Svi prostori između već spomenutih organizama ispunjeni su gustim raslinjem močvarnih životinja: hidro-polipa i spužvi, ljubičaste i narančasto-crvene vrste presvlače velike površine, a za neke od tih šarenih, gomoljastih prek-rivača, ili za šljunak koji se ispod njih nalazi, ne znam pripada li ži-votinjskom ili biljnom carstvu.

Moj put me bez poteškoća postupno vodi u sve pliću vodu, broj koralja smanjuje se dok se broj biljaka povećava. Velike šume draže-snih algi, čiji oblici i proporcije točno odgovaraju onima afričkih aka-cija, šire se ispod mene te mi se čini da ne lebdim u visini čovjeka iznad atlantskog koraljnog zemljišta, već stotinu puta više iznad etiop-ske šumske stepe. Prostrana polja morske trave i manja patuljaste morske trave pružaju se ispod mene, a kad ispod sebe imam samo nešto više od metra vode, pogled prema naprijed pokazuje mi dug, taman, nepravilni poprečni zid koji se s desne i s lijeve strane pruža dokle mi pogled seže, te koji bez ostatka ispunjava prostor između obasjanog morskog dna i zrcala površine, to je granica između mora i zemlje, obala *Lignum Vitae Keya*, otoka drveta života.

Broj riba najednom naglo raste. Desetine riba bježe od mene, te me ponovno podsjećaju na zračne snimke Afrike, na kojima se vide krda divljači kako pred sjenom aviona trče na sve strane. U drugoj situaciji, iznad gustih livada morskih trava, smiješne debele ribe-mje-šinarke jako me podsjećaju na jarebice koje izlijeću iz žitnog polja, da bi nakon kraćeg ili duljeg vremena ponovno doletjele. Mnoštvo riba, mnoge od njih u nevjerojatnim bojama, unatoč šarenilu, uvijek odje-vene s ukusom, rade suprotno i pri mom dolasku uranjaju u morsku travu, tamo gdje se upravo nalaze. Debelo bodljikavo morsko prase

s prekrasnim đavoljim rogovima nad ultramarinsko plavim očima pose mirno leži i smješka mi se, još ga nisam povrijedio - no jedan pripadnik njegove vrste povrijedio je mene. Kad sam prije nekoliko dana neoprezno dodirnuo jednu takvu ribu, *Spiny Boxfish*, kako je zovu Amerikanci, štipnuo me je svojim poput noža ostrim zubima koji tvore papagajski kljun, te mi bez problema otrgnuo jedan, ne baš zane-mariv dio kože na desnom kažiprstu. Zaranjam prema upravo vide-nom primjerku tako što iskušanom tehnikom koja štedi snagu, poput patke koja se praćaka u plićaku, podižem zadnji dio iznad površine, oprezno ugrabim ribu, te s njome izranjam. Nakon nekoliko uzalud-nih pokušaja da me ugrize počinje shvaćati ozbiljnost svog položaja i napuhava se, moja ruka koja ju je obujmila, jasno osjeća udarce kli-pa male pumpe koju tvori mišićje ždrijela ribe. Kad je dosegнула gra-nicu elasticiteta svoje vanjske kože i u mojoj ruci leži kao napeta kug-la s bodljikama, puštam ribu na slobodu i veselim se simpatičnoj žurbi s kojom štrca vodu van, te nestaje u morskoj travi.

Tad se opet okrećem rubnom zidu koji ovdje odvaja more od kop-na. Na prvi bi se pogled moglo misliti da je građen iz tufa, toliko je fantastično isprekidana njegova površina i mnoga od tih udubljenja pilje u mene poput duplji mrtvačkih glava, tamno i neizmerno du-boko. Stijena je uistinu stari kostur koralja, ostatak pred-ledenjačkih koraljnih grebena, koji su se tijekom sangamonskog ledenog doba osušili i odumrli. Posvuda po stijenama vide se strukture istih koralj-nih vrsta, koje su još i danas žive, a između njih tvrde ljaske školja-ka i puževa, čiji živući pripadnici vrste i danas nastanjuju te vode. Nalazimo se ovdje na dva koraljna grebena, na jednom starom, mrtvom već desetinama tisuća godina, te na jednom novom koji i dalje raste na lešini starog, kao što koralji i kulture običavaju rasti na kosturima svojih predaka.

Plivam do grebena *Waterfront*² i uzduž njega, dok ne nađem na spretnu, ne previše ostru izbočinu, za koju se prihvaćam desnom ru-kom da bih se usidrio. U nebeskom bestežinskom stanju idealno sam rashlađen, a ne prozebao, valovi me ljuljaju kao tuđinca u bajkovi-tom svijetu, daleko od svih zemaljskih briga, zaboravljam na samog sebe te se u potpunosti pretvaram u oko - u nadahnut, blaženi ba-lon, privezan užetima za zemlju.

² Waterfront - kopno, zemlja, dio grada okružen morem; greben, rt, dok.

Oko mene su posvuda ribe – u toj plitkoj vodi, uglavnom male. Dolaze izdaleka iz svojih skrovišta u koja su se povukle pri mojem približavanju, znatijeljno mi prilaze, kratko odskaču unazad, dok se moja disalica “iskašljava” kad jakim udarom zraka ispuhujem prodlu kondenzacijom nastalu vodu. No, čim počnem disati mirno i tiho, opet se približavaju, te sinkronizirano lebde sa mnom gore-dolje, a ja, klasično obrazovan, citiram: “Približavate se opet, ljuljajuće prikaze, koje su se rano ukazale mutnom pogledu? Pokušam li vas i ovaj put zaustaviti, hoće li moje srce i dalje biti sklono tom ludilu?” Upravo sam promatrajući ribe, iako još nejasno, uočio opće zakonitosti životinjskog ponašanja a da ih nisam niti približno razumio, i još se uvijek ludo nadam da će mi to za života uspjeti! Zoolog, baš kao i umjetnik, nikad ne prestaje nastojati shvatiti raskoš obličja.

A raskoš obličja koja se guraju oko mene, neka tako blizu da ih moje starački dalekovidne oči više ne mogu jasno razaznati, čini se isprva veličanstvenim. No, nakon nekog vremena fizionomije postaju prisnije i prepoznavanje oblika, ta najdivnija od ljudskih sposobnosti, počinje dobivati pregled nad mnoštvom pojava. I najednom tih vrsta više nema toliko mnogo kao što se isprva činilo. Odmah se razabiru dvije kategorije riba, međusobno različite, one koje dolaze plivajući u velikim jatima, i to najčešće iz slobodnih voda ili uzduž stjenovitog stijenja, i one druge koje se nakon smirivanja panike uzrokovane mojim dolaskom polagano i oprezno iskradaju iz neke špilje ili nekog drugog zaklona, uvijek - *pojedinačno!* O njima znam i to da se istu životinju i nakon nekoliko dana i tjedana može ponovo pronaći u istom staništu. Prekrasnu ribu-leptir redovito sam viđao svakih nekoliko dana tijekom boravka na Key Largu, u njezinu staništu ispod mosta koji se srušio tijekom djelovanja uragana Donna, nekoliko sam je puta posjetio i uvijek je zatekao kod kuće.

Jatima koja se sele amo-tamo, koja se mogu vidjeti jednom tu, jednom tamo, pripada i milijunska vojska malih srebrnih gavuna, različite male haringe koje žive u blizini obale, kao i njihovi opasni lovci, poput munje brze iglice, potom, sivo-zelene spodobе škļjocala koji u tisućama borave ispod zidova pristaništa i strmih klifova i, uz mnoge druge, dražesne plavo-žuto prugaste ribe purpurne gubice, koje Amerikanci nazivaju *Grunts* - roktala, jer kad ih se izvadi iz vode, proizvode zvukove poput roktanja. Posebno česta i posebno lijepa su plavo-prugasta, bijela i žuto-prugasta roktala, djelomice potpuno kri-

vo odabranog imena, budući da su sve tri vrste, iako na različit način, plavog i žutog uzorka. Prema mojim promatranjima sve tri vrste često plivaju u miješanim jatima. Njemački naziv ribe *Purpurnäuler* dolazi od čudnovatih, goruće crvenih usnih sluznica koje se mogu vidjeti samo onda kada riba široko razjapljenim ustima prijeti pripadniku svoje vrste koji tada odgovara na isti način. Međutim niti na slobodi niti u akvarijima nisam nikad vidio da su te dojmjljive prijetejve dovele do ozbiljne borbe.

Ono simpatično kod upravo navedenih i drugih roktala veselih boja kao i kod nekih "škljocala" koji često plivaju udruženi s njima jest neustrašiva radoznalost kojom prate ronioce s disalicom, te na sličan način gotovo izumrlu, bajoslovnu morsku kravu, u nadi da će zgrabiti ribice ili druga mala živa bića koja se razbježe pred velikom životinjom. Kad sam prvi put plivao pred svojom matičnom lukom, pred molom Key Haven motela u Tavernieru na Key Langu, duboko me se dojmila nevjerojatna gomila roktala i škljocala koja me okružila, zaklonila mi pogled i koja je, gdje god bih isplivao, uvijek, tako se činilo, bila u istom broju. Tek postepeno sam došao do spoznaje da se radilo o uvijek *istim* ribama, koje su me pratile - pri opreznoj procjeni bilo ih je nekoliko tisuća! Ako bih plivao paralelno s obalom do sljedećeg, sedamsto metara udaljenog mola, tada bi me jato slijedilo otprilike polovinu puta, te bi se odjednom okrenulo i munjevito otplivalo kući. Kad su ribe koje su nastanjivale dio ispod mola za pristajanje primijetile moj dolazak, na mene bi odozdo iz zastrašujuće tame izletjelo nekoliko metara široko i gotovo isto tako visoko, a nekoliko puta dulje čudovište koje je na osunčano dno bacalo duboko crnu sjenu, i koje se tek pri pobližem približavanju raspršilo u mnoštvo prijateljskih roktala. Kad mi se to dogodilo prvi puta, smrtno sam se uplašio! Poslije su te ribe u meni budile upravo suprotan osjećaj: tako dugo dok vas prate, imate osjećaj krajnje umirujućeg jamstva da se u bližem okruženju ne nalaze velike barakude!

Posve su druge naravi oni mali oštri lopovi, iglice i štuke koje u manjim savezima po petero ili šestero, vrlo blizu površine, love amotamo. To su tanahni riblji likovi, gotovo nevidljivi iz moje tadašnje perspektive, budući da njihovi srebrni bokovi na gotovo jednak način reflektiraju svjetlo kao donja površina zračnog prostora, koja nam je svima kao drugo Janusovo lice, prisnija u svojem drugom obliku. No, promatrano odozgo presijavaju se plavozeleno, jednako kao i